

УДК 364.48:316.422

**П.А. Швець**, канд. екон. наук, ст. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, м. Київ, Україна

## ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

*У статті визначено сутність та роль гуманітарного розвитку соціальної інфраструктури країни, виявлено чинники та фактори її функціонування, обґрунтовано пріоритети розвитку соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку суспільства.*

**Ключові слова:** соціальна інфраструктура країни, гуманітарний розвиток соціальної інфраструктури, державне регулювання соціальної інфраструктури, пріоритети розвитку соціальної інфраструктури.

*В статье определена сущность и роль гуманитарного развития социальной инфраструктуры страны, выявлены предпосылки и факторы ее функционирования, обоснованы приоритеты развития социальной инфраструктуры в контексте обеспечения гуманитарного развития общества.*

**Ключевые слова:** социальная инфраструктура страны, гуманитарное развитие социальной инфраструктуры, государственное регулирование социальной инфраструктуры, приоритеты развития социальной инфраструктуры.

*In the article the substance and role of the humanitarian development of the social infrastructure in the country have been determined, principles and factors of its functioning have been identified, and priorities of the social infrastructure development have been substantiated in the context of ensuring humanitarian development of the population.*

**Key words:** social infrastructure of country, humanitarian development of social infrastructure, government control of social infrastructure, priorities of development social infrastructure.

**Постановка проблеми.** Сучасний суспільно-економічний розвиток характеризується глобальною гуманітаризацією всіх сфер суспільного життя. Переважна більшість суспільних подій та соціально-економічні пріоритети розвитку постійно проходять тест на відповідність гуманітарним стандартам, а використання гуманітарних технологій стає ознакою та невід'ємним атрибутом ефективних систем державного управління. У сучасного людства значно зростають гуманітарні потреби, які на сьогодні без перебільшення можна віднести до категорії першочергових. Адже, в умовах гуманітаризації і глобалізації цивілізаційного простору зникає традиційний антагонізм між зовнішнім і внутрішнім векторами суспільного розвитку. Внутрішні загрози і перспективи гуманітарного характеру тісно пов'язані з зовнішніми, оскільки такі актуальні проблеми, як формування інноваційної економіки, інформаційне забезпечення суспільних процесів, збереження національно-культурної ідентичності, подолання технологічного відставання, модернізація системи освіти та інші, є тими надважливими чинниками, що впливають на рівень конкурентоспроможності країни та її гуманітарний рейтинг у таблиці розвинутих країн [7]. Отже, перевага під час формування функцій і механізму соціальної інфраструктури має виходити із принципів наукового менеджменту і рівноправної участі партнерів у цьому процесі з акцентом на посиленні гуманізації соціально-трудових і економічних відносин.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання функціонування соціальної сфери та її матеріальної основи (інфраструктури) розглядались у наукових роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних учених та практиків. Зокрема, проблеми соціального розвитку висвітлені у працях О.М. Алімова, І.К. Бистрякова, М.П. Бутка, Б.М. Данилишина, С.І. Дорогунцова, В.В. Дорофійенка, Т.А. Заяць, Е.М. Лібанової, В.М. Новикова, Я.Б. Олійника, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк та ін. Однак, незважаючи на активні наукові пошуки у зазначеному напрямі, в сучасних реаліях необхідним є обґрунтування пріоритетів розвитку соціальної інфраструктури та реалізації соціальної політики в контексті гуманізації суспільного розвитку.

**Метою цього дослідження** є визначення ролі та значення соціальної інфраструктури, дослідження сучасного стану та обґрунтування пріоритетів розвитку й функціонування соціальної інфраструктури в контексті гуманітарного розвитку суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Зниження рівня життя населення, неефективна державної політики у сфері охорони здоров'я, погіршення якості медичного обслуговуван-

ня негативно позначилися на здоров'ї громадян України. Особливу тривогу викликає загострення в країні таких проблем, як обмеженість доступу до освіти і працевлаштування, проблемність у забезпеченні житлом. В країні відбувається зниження доступності освіти (особливо дошкільної та вищої), поглиблюється розрив у рівні освіти між жителями міст і сіл, випускниками повних і малокомплектних шкіл. Спостерігається погіршення якості загальнодоступних послуг, погіршується взаємодія між освітньою системою і виробництвом, що є найголовнішою причиною неможливості переходу до сталого розвитку суспільства та інноваційної моделі економічної системи.

Щодо сутності соціальної інфраструктури, то в науковій літературі висловлені різні точки зору. Узагальнюючи наявні визначення, можна зробити висновок, що соціальна інфраструктура характеризує відносини (прямі та зворотні), матеріально-побутового середовища й соціального суб'єкта (особистості, групи, класу, суспільства в цілому). Тобто соціальна інфраструктура являє собою стійку сукупність речових елементів, з якими взаємодіє соціальних суб'єкт і які створюють умови для раціональної організації всіх основних видів діяльності (трудової, суспільно-політичної, культурної, побутової й т. д.).

Таким чином, соціальна інфраструктура – це умови, що забезпечують ефективну життєдіяльність людини. В той же час, ця підсистема не є простою сукупністю інституцій соціального спрямування, адже не можна одні інфраструктурні елементи замінити іншими, вони діють тільки в комплексі, взаємодіючи і доповнюючи один одного. Функціональна спільність цих галузей полягає в тому, що праця в них спрямована безпосередньо на людину і суспільство в цілому.

В останній час гуманістичні тенденції суспільного розвитку дедалі наполегливіше проявляють себе у галузях соціальної інфраструктури. Не тільки моральні ідеали, а й безперервне підвищення технологічного рівня обслуговування населення стають умовою сталого майбутнього, основою функціонування соціальної інфраструктури. Тому розвиток соціальної інфраструктури має передбачати адаптацію її механізмів до змін економічної політики держави [2].

Головним ресурсом модернізації країни повинен стати людський капітал, основою формування якого є нова якість життя людини. Йдеться про нову гуманітарну політику держави як модель розвитку, орієнтовану на максимальне розкриття потенціалу кожної людини, створення гідних умов для реалізації всіх її інтелектуальних, культурних і творчих можливостей.

Модернізація суспільства неможлива без кваліфікованих фахівців, талановитих учених, якісної освіти й постійного професійного навчання. Відтак вона потребує зростання наукового потенціалу країни, накопичення об'єктів інтелектуальної власності, забезпечення у цих цілях наступності поколінь у наукових дослідженнях і технологічних розробках, залучення й закріплення у них молоді. Якнайбільша увага має приділятися освіті й поліпшенню здоров'я громадян, формуванню здорового способу життя, створенню умов для підвищення трудової і творчої активності.

При модернізації суспільства важливу роль відіграє її інформаційно-комунікаційна складова, оскільки нині насамперед від неї залежать соціальна поведінка, інтегрованість у суспільство та психологічна стабільність особистості. Крім того, у XXI ст. володіння інформаційними ресурсами й технологіями розглядається як основний чинник розвиненості та могутності будь-якої держави.

Основою модернізаційної стратегії має стати також узгодження загальнодержавних інтересів та інтересів усіх етносів, розвитку їх культурної, мовної та релігійної самобутності, формування української загальнонаціональної ідентичності.

У світовій практиці управління гуманітарним розвитком найбільш поширеним є індуктивний підхід, в якому соціальне життя регіону є сукупністю різноманітних соціальних

процесів, кожен з яких має власну динаміку і здатний стати самостійним об'єктом управління. Всі вищезазначені тенденції, в кінцевому рахунку, зводяться до вимоги ввести в практику управління як базову управлінську одиницю простір повсякденної діяльності людини.

Враховуючи вищенаведені теоретичні міркування, можна визначити соціально-гуманітарну сферу як підсистему національної економіки, де явища, процеси, види діяльності та об'єкти пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства, людей, задоволенням їхніх потреб, інтересів. А соціально-гуманітарна політика – це діяльність держави щодо створення та регулювання гуманітарних процесів у поєднанні з соціально-економічними умовами життя суспільства з метою підвищення добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості, соціально-політичної стабільності в країні, узгодження цілей соціального характеру із цілями економічного зростання.

Вітчизняний історичний досвід переконує, що нерозуміння процесів, які мають місце в гуманітарній сфері загалом, і некерованість ними призводить до руйнівних конфліктів у державі. Зараз в Україні має бути пріоритетним напрям на консолідацію всього суспільства з напрямом його політичної волі на реалізацію загальнонаціональних інтересів та максимальне використання духовно-інтелектуальних потенцій. Серед першочергових завдань консолідації нації – підвищення життєвого рівня населення, модернізація управління державою і суспільством та зміцнення духовно-морального здоров'я народу.

Важливу роль у цей складний і відповідальний період здатна зіграти зважена й одночасно динамічна державна політика України в гуманітарній сфері та відстоювання власних національних інтересів.

На сьогодні близько 70 % об'єктів соціальної інфраструктури в країні передано на баланси міських, сільських та селищних рад. Проте у результаті застосування чинної схеми міжбюджетних трансфертів складається ситуація, коли органи місцевого самоврядування не мають стимулів для ефективного розвитку соціальної інфраструктури. Критичний стан сфер освіти, науки, культури ставить країну в залежність від більш розвинених країн. Практика залишкового фінансування соціально-гуманітарних сфер (2-3 % від ВВП) свідчить про обмеження доступу громадян до освіти та культурних надбань і порушення державою прав людини на освіту й вільний доступ до культурних здобутків суспільства.

Державне регулювання соціально-гуманітарних процесів – вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів (форм, методів та інструментів) на розвиток гуманітарних відносин, умов життя та праці населення країни у тісному взаємозв'язку та поєднанні із соціальними відносинами в цілому. Окрім створення системи соціального захисту населення, державне регулювання передбачає забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства тощо), а також захист довкілля.

Методами впливу держави на розвиток соціально-гуманітарної сфери повинні бути: *правові* – прийняття відповідних законодавчих та нормативних актів; *економічні* – прямі державні видатки із бюджетів різних рівнів на фінансування соціальної сфери (розвиток освіти, науки, медичне обслуговування, охорона довкілля тощо), соціальні трансферти у вигляді різного роду соціальних субсидій, впровадження ефективної прогресивної системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення, встановлення соціальних і екологічних нормативів і стандартів, державні програми з вирішення конкретних соціальних проблем (боротьба з бідністю, освітні, медичні, екологічні та інші); *духовні* – формування державою національної самосвідомості.

Найгострішими проблемами розвитку соціальної інфраструктури України є:

- невпорядкованість відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури;

- недостатність бюджетних коштів для ефективного функціонування та розвитку відповідних об'єктів та відсутність дієвих стимулів залучення коштів з інших джерел;
- недосконала система територіального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури;
- недостатній рівень кадрового забезпечення, низька кваліфікація працюючих та незадовільні умови праці у галузі;
- низька якість послуг, що надаються населенню цими об'єктами.

Основними напрямками, які забезпечать гуманізацію управління соціальної інфраструктури, що враховують національні пріоритети гуманітарного розвитку України, є:

1. *Формування нової якості життя суспільства* за рахунок створення умов для гармонійного розвитку людини, реалізації нею всіх своїх професійних можливостей, досягнення високих соціальних стандартів, гармонізації людського й природного середовища. Чинне законодавче поле щодо забезпечення соціальних стандартів практично малоефективне і потребує радикального оновлення, з погляду його дієвості і підвищення значення корпоративного сектору. Сутність цієї тези полягає у необхідності збільшення інвестування в людський капітал, розвиток соціальної інфраструктури та підвищення якості життя найбільш чисельних (а не лише найбідніших) прошарків населення як підґрунтя для формування середнього класу.

2. *Формування суспільства знань*, де знання та можливості їх практичного застосування стануть важливим засобом самореалізації і розвитку особистості та ключовими чинниками прискореного розвитку держави і суспільства. Досягнення цієї мети неможливе без розвитку інноваційної структури, де одне із провідних місць належить освіті. Світовий досвід свідчить, що саме освітянська сфера є найважливішим джерелом оновлення всіх складових життєдіяльності суспільства, у тому числі навчально-виховного процесу. Інтелектуальний потенціал країни є базовим структурно-утворюючим елементом формування суспільства знань та головним ресурсом динамічного зростання економіки і науково-технічного прогресу країни.

В Україні, як і в інших країнах, з'явилось розуміння необхідності масової вищої освіти. У сфері освіти майбутнє за впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, які дають можливість на порядок підняти продуктивність праці викладачів, перейти на індивідуальне навчання, тренінгові методи і за рахунок цього підвищити ефективність освіти. Ця система потребує обмеження втручання держави у процес надання освітянських послуг. Проте держава має зосереджуватись на системі державних стандартів, які забезпечують якість навчання.

Не викликає сумнівів, що найважливішу роль у довгостроковій перспективі, безсумнівно, буде грати інформатизація науково-технічного прогресу. Зростання інноваційних процесів змінить організацію виробництва товарів і послуг, орієнтуючи її на задоволення нових потреб. Пріоритети науково-технічного прогресу дедалі більше зміщатимуться у бік медицини, освіти та екології. Разом з тим, можна вважати, що науково-технічні досягнення, спрямовані на подальше зниження ресурсо- та енергоємності виробництва та побуту, дозволять різко зменшити залежність економічного зростання від цих колись його критичних чинників.

3. *Посилення роботи органів соціального партнерства*, надання його функціональним органам нормативної, а у деяких випадках й законодавчої сили.

4. *Створення сталих фінансових механізмів розвитку галузей соціальної інфраструктури*. Низький рівень соціальних стандартів пояснюється обмеженістю державного фінансування і невисокою купівельною спроможністю населення. Таким чином, необхідно під час розробки методів фінансування соціальних галузей виходити із

принципів гуманізації управління людським фактором, що розширить діапазон застосування рекомендацій по бюджетному і позабюджетному фінансовому механізму.

5. *Культурна консолідація української нації.* Ключовою ознакою постіндустріальної доби постає нове розуміння культури як феномену, що потужно впливає на розвиток нових технологій, на кваліфікацію працівників, на ефективність менеджменту, мотивацію економічної діяльності людини, національну ідентифікацію людини і громадянина тощо. Розвинена, динамічна та доступна культура є живильним середовищем, в якому формується і реалізується креативний (творчий) потенціал людини. Українська національна культура повинна стати потужним чинником національної ідентичності та єдності.

Одним з напрямів реалізації державної політики пам'яті в контексті забезпечення гуманітарної безпеки держави є дослідження стану збереження і популяризації історико-культурної спадщини. Наша держава є однією з провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини (близько 140000 – це майже в 2,5 рази більше ніж у Польщі). Але, на жаль, цей потужний культурний потенціал не використовується повною мірою, у зв'язку з наявністю ряду серйозних проблем у цій галузі. На сьогодні слід відзначити досить низький рівень державного менеджменту в галузі охорони та збереження культурних об'єктів, у просуванні культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причиною тому є неефективний менеджмент, брак актуальних інформаційних та інтелектуальних технологій і значною мірою, недостатність відповідного фінансування галузі. Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток проводилися в недостатніх обсягах, тому зараз до 50-70 % об'єктів історико-культурної спадщини в багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10 % – аварійні. Приблизно 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З двадцяти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожний десятий об'єкт вимагає негайного втручання реставраторів. Близько мільйона одиниць зберігання музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт.

Для забезпечення розвитку та популяризації української культури потрібно розробити ряд заходів щодо захисту інформаційного простору України, зокрема заборона ввезення та розповсюдження в Україну низькоякісного іноземного інформаційного продукту (книг, фільмів і т. п.), який, популяризуючи систему утилітарних, прагматичних цінностей, часто прямо пропагує насильство і розпусту, що несе значну загрозу психічному й моральному здоров'ю української нації й особливо молоді.

Для об'єднання суспільства потрібні загальнозначущі цінності, і насамперед, національна ідея, про яку так багато говориться. Саме вона повинна стати стрижнем усієї гуманітарної діяльності. Система загальноцивілізаційних цінностей включає свободу, рівність людини, соціальну справедливість. Індикатором гуманітарного розвитку країни, прийнятим ООН, є індекс показника гуманітарного розвитку, який складається з трьох основних компонентів: тривалості життя людини, рівня освіти, рівня доходу. Звичайно, такий індекс є досить обмеженим, тому що гуманітарний розвиток – поняття набагато ширше.

Таким чином, основними проблемами на шляху адаптації системи освіти до вимог часу є:

- зниження доступності та невідповідність якості освіти сучасним вимогам;
- невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці, що спричиняє диспропорції між підготовкою спеціалістів та попитом на них з боку роботодавців;
- неефективність механізмів державного фінансування системи освіти при постійному збільшенні бюджетних видатків на освіту;
- збереження занадто централізованого керування освітнім процесом.

Удосконалення системи освіти, як і перспективи гуманітарного розвитку в цілому, потребує інтенсивного використання інформаційно-технологічного ресурсу, розширення електронної комунікації, освоєння можливостей глобальних інформаційних мереж. В Україні дотепер залишаються недостатньо високими показники включення молоді в Інтернет – 36 % на відміну від 90 % – у країнах Балтії чи навіть 50 % у РФ. Високоресурсні із соціального погляду групи практично ізольовані від альтернативних інформаційних систем.

Пріоритетами розвитку системи *освіти* країни, реалізація яких сприятиме досягненню гуманізації її розвитку, є:

- спрямованість на регулярне покращення наукового рівня, фундаментальності та практикоорієнтованості базових і фахових знань, якість котрих гарантуватиме конкурентоспроможність споживачів освітніх послуг на ринку праці;
- поглиблення впливу всіх ланок системи освіти на процеси соціалізації та всебічного розвитку особистості як найвищої соціальної цінності;
- формування оптимальних в умовах ринкових відносин кваліфікаційних і психологічних ознак професійної придатності економічно активного населення;
- становлення системи безперервної освіти на основі принципів її спадкоємності, багатоступеневості структури та об'єднання освітнього простору.

Інтелектуальний потенціал країни є базовим структурно-утворювальним елементом формування суспільства знань та головним ресурсом динамічного зростання економіки і науково-технічного прогресу країни. Розвиток інтелектуального потенціалу передбачає створення умов для отримання якісної освіти та модернізації культурної політики.

Створення умов для прискореної модернізації національної системи освіти, формування суспільства знань передбачає перебудову всього комплексу суспільних відносин на основі сучасних постіндустріальних стандартів і новітніх досягнень науково-технічного прогресу.

Забезпечення розвитку науково-технічного потенціалу України потребує підвищення ролі науки в розвитку сучасного суспільства. Вона має здійснюватися шляхом фінансування науково-технологічних розробок переважно за результатами проведення відкритих конкурсів, збільшення обсягу державного фінансування наукових досліджень та стимулювання приватних інвестицій у науку, подальшої інтеграції вітчизняних наукових установ у міжнародний науковий простір, посилення інформаційного забезпечення національних наукових та навчальних центрів, підвищення соціального статусу наукового працівника, запровадження державної системи грантової підтримки для талановитої молоді на проведення наукових досліджень, упровадження реального механізму захисту прав інтелектуальної власності.

Для досягнення цілей гуманітарного розвитку в освіті необхідним є:

- створення міжгалузевих наукових центрів, центрів передових досліджень на базі існуючих інститутів;
- здійснення міжінститутських прикладних і фундаментальних досліджень;
- розширення цільового фінансування гуманітарних проектів, які мають високий потенціал практичного використання;
- широке впровадження грантової системи підтримки інноваційних проектів;
- залучення талановитої молоді у сферу науки, створення умов для підвищення престижності наукової діяльності;

- створення в університетах спільних з установами НАН України та галузевими НДІ наукових центрів, які б поєднували навчання і дослідну діяльність, виконували конкретні завдання як у рамках загальнодержавних програм, так і недержавного фінансування;

- утворення освітньо-наукових закладів для підготовки фахівців нових технологічних укладів;

- створення стимулів для приватного капіталу інвестувати кошти в дослідницькі проекти, зокрема шляхом зміни законодавства.

В охороні здоров'я якість має свої особливості, пов'язані зі специфікою споживчого попиту на медичні послуги. Поступові зміни у свідомості населення під впливом інтенсивного потоку інформації призводять до зміни структури попиту на медичні послуги: зростає потреба в якісних консультаціях, профілактичних процедурах, препаратах для самостійного лікування, технологіях безпечного лікування. Це змінює умови функціонування органів охорони здоров'я у напрямі гуманізації і підвищення якості обслуговування населення.

Розвиток країни інноваційним шляхом висуває високі вимоги до стану здоров'я всього населення. У зв'язку з цим функції охорони здоров'я можна диференціювати за трьома видами гуманітарних потреб:

- репродуктивне здоров'я та охорона здоров'я матері і дитини;
- здоров'я економічно активного населення, що є фактором формування конкурентоспроможності економіки країни;
- здоров'я людей похилого віку.

Особливості розвитку медико-демографічної ситуації зумовлюють необхідність підвищення ефективності використання кадрового потенціалу, зміцнення матеріального вдосконалення організаційно-управлінського механізму системи охорони здоров'я, реально можливих лише за достатніх обсягів фінансування.

Реформування системи охорони здоров'я відповідно до сучасних економічних засад і передових технологій організації медичної допомоги забезпечить підвищення якості та доступності послуг для населення, сприятиме остаточному становленню у сфері єдиного медичного простору, сформує підґрунтя для покращення стану здоров'я мешканців країни, відображеного в тенденціях стабілізації народжуваності, зменшення смертності (насамперед осіб працездатного віку) та подовження тривалості життя.

Досягнення гуманітарних пріоритетів розвитку *культури* вимагає реалізації заходів щодо:

- створення об'єктивних умов для широкого доступу до творів мистецтва всіх верств населення;

- залучення, разом із державними, коштів українського та закордонного підприємництва, банківського капіталу, прибутків від платних форм діяльності закладів культури;

- відродження, збереження та зміцнення ресурсної бази закладів культури та мистецтва, їх технічне переоснащення;

- реформування системи оплати праці в закладах культури та мистецтва;

- сприяння передачі в державну власність об'єктів культури, які перебували при підприємствах та інших структурах, і фінансування їх утримання та діяльності за рахунків відповідних бюджетів;

- послідовне формування максимально сприятливих умов для розвитку недержавних закладів культури.

У сфері розвитку *рекреаційної сфери* – подальше зміцнення туристично-екскурсійного та санаторно-курортного обслуговування, розширення асортименту рек-

реаційних і туристичних послуг, створення матеріально-технічної і кадрової бази, необхідної для формування конкурентоспроможних на державному та міжнародному ринку рекреаційних послуг.

**Висновки і пропозиції.** Таким чином, гуманітарний розвиток соціальної інфраструктури можна охарактеризувати як модель розвитку, яка орієнтована на випереджаюче зростання частки інтелектуального продукту в сукупності галузей соціальної сфери країни, що створюють умови для раціональної організації основних видів діяльності людини, максимальне задоволення потреб та розкриття потенціалу кожного члена суспільства, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації. Виходячи з такого підходу, має формуватись політика можливостей в освіті, професійній реалізації, адресність охорони здоров'я і соціального захисту.

#### Список використаних джерел

1. Гуманітарна політика Української держави в новітній період [Електронний ресурс]: монографія / за ред. С. І. Здіюрука. – К.: НІСД, 2006. – 403 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.
2. Левін П. Б. Питання формування функцій соціальної інфраструктури / П. Б. Левін // Вісник Хмельницького національного університету: зб. наук. пр. – Хмельницький: ХНУ, 2006. – № 1, Т. 2. – С. 100-104.
3. Левін П. Б. Теоретичні питання функціонування соціальної інфраструктури на етапі формування постіндустріальної економіки / П. Б. Левін // Демографія та соціальна економіка. – К.: ІДСД, 2007. – № 2. – С. 104-115.
4. Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень, 2010. – № 2 (14). – С. 3-15.
5. Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем [Електронний ресурс] / В. О. Пироженко // Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – Режим доступу: <http://www.niiss.gov.ua>.
6. Семиноженко В. Гуманітарні вектори національного розвитку [Електронний ресурс] / В. Семиноженко. – Режим доступу: <http://www.semynozhenko.net/documents/5/>.
7. Проект Концепції гуманітарного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table>.